

INSTYTUT HISTORII NAUKI
POLSKIEJ AKADEMII NAUK
W WARSZAWIE

Jarosław Pilarek

*Rozwój kultury uzdrowiskowej
w Meklemburgii – Pomorzu Przednim
w latach 1848 – 1933.*

Założenia pracy doktorskiej

Opiekun naukowy
Prof. dr hab. Bożena Płonka - Syroka

Warszawa 2017

Do podjęcia tematu związanego z historią uzdrowisk nadmorskich skłoniły mnie osobiste zainteresowania historią

medycyny, jak również więź zawodowa łącząca mnie z omawianym tematem. Jestem bowiem lekarzem, wykonującym swoją pracę zawodową na terenie znajdującym się w bezpośrednim sąsiedztwie wielu niemieckich kurortów o bogatej historii i tradycjach leczniczych. Miało to wpływ na ukierunkowanie moich zainteresowań historią medycyny i kultury medycznej i na wybór tematyki mojej pracy doktorskiej.

CEL, PRZEDMIOT I PROBLEMATYKA PRACY

Celem niniejszej pracy jest przedstawienie historii wybranych uzdrowisk, zlokalizowanych na terenie Meklemburgii – Pomorza Wschodniego, w latach 1848 – 1933. Zamierzam określić i opisać czynniki, które doprowadziły do powstania badanych miejscowości nadbałtyckich, a następnie przeanalizować czynniki warunkujące ewolucję tych miejscowości w miejscowości uzdrowiskowe, o mniej lub bardziej rozwiniętej ofercie leczniczej i infrastrukturze uzdrowiskowej. Zamierzam zbadać wpływ, jaki wywarły na ten proces zmiany gospodarczo – społeczne zachodzące na terenie Niemiec kraju w ciągu kilkudziesięciu lat, tj. od czasu Wiosny Ludów (1848) do końca istnienia Republiki Weimarskiej (1933). W pracy doktorskiej przedstawię kształtowanie się profilu leczniczego analizowanych uzdrowisk i zachodzące w nim zmiany, związane z postępującą wiedzą medyczną (w tym wprowadzeniem standardu bakteriologii do medycyny klinicznej), z przemianami społeczno-gospodarczymi w Niemczech, których skutkiem był stopniowy wzrost stopy życiowej mieszkańców, umożliwiającą coraz bardziej masowe korzystanie z lecznictwa uzdrowiskowego i z oczekiwaniami klientów uzdrowisk. Badane w pracy doktorskiej uzdrowiska znajdowały się w prywatnych rękach i ich działalność była nastawiona na zysk. Ich właściciele musieli więc uwzględnić w tworzeniu infrastruktury uzdrowiskowej zarówno czynniki związane ze współczesnym ich działalności stanem wiedzy medycznej, jak i związane z sytuacją ekonomiczną i oczekiwaniami kulturowymi potencjalnych pacjentów. W mojej pracy doktorskiej będę więc w związku z tym analizował obie te płaszczyzny historii badanych uzdrowisk.

Podstawą źródłową pracy doktorskiej będą materiały wytworzone w badanych uzdrowiskach do 1933 r. oraz związane z ich funkcjonowaniem w latach 1848-1933. Materiały te obejmą zarówno źródła pisane, jak i dawną ikonografię, zgromadzoną w regionalnych archiwach (np. w Heiligendamm). W pracy wykorzystam także źródła ikonograficzne stworzone przeze mnie – fotografie infrastruktury uzdrowiskowej z lat 1848-1833. Analiza historii badanych uzdrowisk zostanie także przeprowadzona z wykorzystaniem wywiadów ze współczesnymi kronikarzami uzdrowisk rugijskich. W pracy skorzystam także z niemieckiego

piśmiennictwa naukowego, dotyczącego historii medycyny uzdrowiskowej na analizowanym przeze mnie obszarze, jak również z piśmiennictwa dotyczącego historii i rozwoju infrastruktury wybranych uzdrowisk nadbałtyckich.

CEZURY CZASOWE WYKORZYSTYWANE W PRACY

Dysertacja będzie obejmowała okres od 1848 do 1933 r. Cezura początkowa odnosi się do Wiosny Ludów i zmian jakie zostały w jej wyniku zapoczątkowane na terenie Rzeszy Niemieckiej. Wiosna Ludów zainicjowała nie tylko długotrwały rozwój gospodarczy Prus, na których terenie znajdowały się badane przeze mnie uzdrowiska, lecz także doprowadziła do zmiany w standardzie medycyny akademickiej. Jest także w niemieckim piśmiennictwie historyczno-medycznym uznawana za datę inicjującą rozwój rodzimego lecznictwa uzdrowiskowego, opartego na europejskim standardzie klinicznym. Od połowy XIX w. w Prusach, a później (po roku 1871) rozwijała się także koncepcja medycyny społecznej i stworzenia przez państwo systemu podstawowej opieki medycznej nad obywatelami. W latach 80. XIX w., na skutek reform medycznych wprowadzonych za rządów Otto von Bismarcka, ukształtował się w Niemczech model kultury uzdrowiskowej, który przetrwał aż do objęcia władzy w tym państwie przez partię nazistowską. Jego istotą była prywatna własność uzdrowisk i odpowiedzialność za ich funkcjonowanie ich właścicieli, którzy podlegali nadzorowi prawa państwowego, a także – mimo względnie szerokiej dostępności – ograniczenie grupy klientów uzdrowisk do członków średnich i wyższych warstw społecznych. W 1933 r. model ten uległ zmianie, moment dojścia partii nazistowskiej do władzy wiązał się z gwałtownymi zmianami w sposobie funkcjonowania uzdrowisk, które zostały poddane silnej presji politycznej i ideologicznej, a ich działalność została podporządkowana polityce społecznej państwa, zawierającej komponenty rasistowskie. Wpłynęło to zarówno na metody leczenia stosowane w uzdrowiskach, jak i na zmianę w strukturze własnościowej, zmianę profilu pacjentów itd. Lata 1848-1933 stanowią wyodrębniony okres w historii niemieckiej medycyny uzdrowiskowej, przyjęte przeze mnie cezury czasowe uważam za uzasadnione.

METODY I PYTANIA BADAWCZE

Zasadniczą metodą badawczą stosowaną w niniejszej dysertacji będzie metoda filologiczno – historyczna, oparta na krytycznej analizie źródeł pisanych, mająca na celu sprawdzenie ich wiarygodności jak również porównanie informacji w nich

zawartych. Uzupełnieniem będzie metoda badań kulturowych w historii medycyny, w której analizie dotyczące rozwoju tej dyscypliny nauki, w historii i praktyce, wpisywane są konteksty odniesień zewnętrznych, dotyczących sytuacji politycznej, ekonomicznej społeczno-kulturowej badanego obszaru w analizowanym okresie.

Celem poznawczym pracy jest przedstawienie genezy i opis funkcjonowania wybranych niemieckich ośrodków lecznictwa uzdrowiskowego, położonych nad Bałtykiem w dawnym landzie Prusy (obecnie Meklemburg-Vorpommern). Realizacja tego celu poznawczego będzie możliwa dzięki udzieleniu odpowiedzi na następujące pytania badawcze:

1. Które z czynników warunkowały rozwój uzdrowisk w pasie nadbałtyckim w Meklemburgii – Pomorzu Wschodnim w latach 1848 - 1933 r.?
2. Czy i w jaki sposób obecność uzdrowisk wpłynęła na zmiany zachodzące w najbliższych okolicach?
3. Z jakimi schorzeniami zgłaszali się pacjenci, jakie metody lecznicze stosowano i jaki efekt wywarło to na rozwój infrastruktury danej miejscowości uzdrowiskowej?
4. W jaki sposób działalność lekarzy na gruncie leczniczym i naukowym wpłynęła na przeobrażanie się uzdrowisk?

STRUKTURA PRACY

Planowaną dysertację rozpocznie wstęp, po którym przedstawione zostanie siedem rozdziałów, zakończenie, przypisy źródłowe, bibliografia i dokumentacja fotograficzna.

W rozdziale pierwszym omówione zostaną źródła, wykorzystywane metody badawcze, jak również aktualny stan wiedzy. Przeprowadzona zostanie analiza istniejącego piśmiennictwa dotyczącego badanych w doktoracie uzdrowisk, wraz z jej krytyczną analizą. Podsumowaniem będzie wyszczególnienie i krótki opis zastosowanych w pracy metod badawczych, jakimi są metoda filologiczno – historyczna i metoda badań kulturowych w historii medycyny.

Rozdział drugi będzie dotyczył historii opisywanego landu, oraz zmian jakie zachodziły na jego terytorium w latach 1848-1933. Zaprezentowane także zostaną czynniki wpływające na powstanie miejscowości, które w drugiej połowie XIX w.

przekształciły się w uzdrowiska nadmorskich, a także związane z wpływem czasu modyfikacje profilu leczniczego badanych kurortów oraz rozwoju ich infrastruktury.

W trzecim rozdziale poruszony zostanie temat stanu zdrowia populacji Prus oraz północnych Niemiec w latach 1848 – 1933, warunkujący rosnący popyt na leczenie uzdrowiskowe. Omówione zostaną najczęstsze schorzenia i metody ich leczenia, ze szczególnym uwzględnieniem metod stosowanych w lecznictwie uzdrowiskowym.

Rozdziały od czwartego do siódmego będą poświęcone poszczególnym uzdrowiskom nadbałtyckim (Heiligendamm, Hiddensee), uzdrowiskom rugijskim (Binz i Baabe) oraz uzdrowiskom cesarskim na wyspie Uznam (Ahlbeck, Heringsdorf, i Bansin). Każdy rozdział będzie zawierał krótką charakterystykę uzdrowiska, genezę jego założenia i najważniejsze wydarzenia, które wpłynęły na jego funkcjonowanie. Przedstawiony zostanie rozwój infrastruktury danego uzdrowiska i kształtowanie się jego profilu leczniczego. Przedstawione także zostaną informacje o lekarzach uzdrowiskowych, ich działalności na rzecz pacjentów i uzdrowiska oraz o ich publikacjach (o ile je stworzyli). Przybliżone zostaną również informacje o pacjentach i ich oczekiwaniach związanych z leczeniem i pobytem w danym uzdrowisku, wpływających na działania inwestorów uzdrowiskowych, dostosowujących się do zróżnicowanych kierunków popytu.

Ostatni ósmy rozdział opisze postacie lekarzy zajmujących się kuracjuszami w trakcie ich pobytu na terenie miejscowości. Wiadomości będą uzupełnione porównaniem stosowanych form terapii i ich odniesieniem do stanu aktualnej wiedzy medycznej na przełomie XIX i XX w.

W zakończeniu pracy doktorskiej zostaną przedstawione wnioski z analizy zgromadzonego materiału, ujęte w formie odpowiedzi na postawione przeze mnie problemy badawczego.

PLAN ROZPRAWY DOKTORSKIEJ

Wstęp

Rozdział I. Źródła, aktualny stan wiedzy i metody badawcze

Rozdział II. Współczesna Meklemburgia – Pomorze Przednie (dawniej Prusy) na mapie Niemiec i Europy: sytuacja społeczno-gospodarcza

tego obszaru w latach 1848 – 1933. Czynniki wpływające na podstanie uzdrowisk nadmorskich.

Rozdział III. Stan zdrowia populacji Prus i zjednoczonych Niemiec w latach 1848-1933. Czynniki warunkujące rozwój uzdrowisk niemieckich.

Rozdział IV. Uzdrowisko Heiligendamm w latach 1848 – 1933.

Rozdział V. Uzdrowisko Hiddensee w latach 1848 – 1933.

Rozdział VI. Uzdrowiska rugijskie.

1.1. Krótka historia wyspy Rugia

1.2. Ostseebad Binz

1.3. Ostseebad Baabe

Rozdział VII. Uzdrowiska na wyspie Uznam.

1.1. Krótka historia wyspy Uznam

1.2. Uzdrowisko Ahlbeck w latach 1848 - 1933

1.3. Uzdrowisko Heringsdorf w latach 1848 - 1933

1.4. Uzdrowisko Bansin w latach 1848 - 1933

Rozdział VIII. Lekarze uzdrowiskowi i ich działalność na terenie nadmorskich kurortów

Zakończenie

BIBLIOGRAFIA

1. Ackerknecht, Erwin H., *Geschichte und Geographie der wichtigsten Krankheiten*, Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart 1963
2. Adams, Jane M., *Healing with water. English spas and the water cure 1840 – 1960*, Manchester University Press, Manchester 2015
3. Adelman Adolph Leofrid, *Ueber Seebäder*, Thein Verlag, Würzburg 1846

4. Adomat Martina, *Bansin. Vor der Gründung bis zum II. Weltkrieg*, Demmler Verlag, Schwerin 1998
5. Allgemeine Deutsche Bäderverbände (hrsg.), *Bäder – Handbuch*, Jungfer Verlag, Breslau 1915
6. Arndt J., *Der dreißigjährige Krieg 1618 – 1648*, Stuttgart 2009
7. Averbek Hubertus, *Von der Kaltwasserkur bis zur physikalischen Therapie: Betrachtungen zu Personen und zur Zeit der wichtigsten Entwicklungen im 19. Jahrhundert*, EH – Verlag, Bremen 2012
8. Badedirektorin (Hrsg.), *Führer durch Ahlbeck. Seebad auf der Insel Usedom, Regierungsbezirk Stettin*, 1930
9. Baranowski, Shelley, *Strength Through Joy: Consumerism and Mass Tourism in the Third Reich*, Cambridge University Press, Cambridge 2007
10. *Bäder – Almanach. Mitteilung der Bäder, Luftkurorte Und Heilanstalten in Deutschland, Oesterreich – Ungarn, der Schweiz Und den angrenzenden Gebieten für Aerzte und Heilbedürftige. Mit Karte der Bäder, Kurorte und Heilanstalten*, R.Mosse Verlag, Berlin 1913
11. Becher Ursula A.J., *Geschichte des modernen Lebensstils. Essen, Wohnen, Freizeit, Reisen*, C.H.Beck Verlag, München 1990
12. Betz, Isa – Maria, *Wörishofen wird Weltbad. Dr. Alfred Baumgarten 1862 – 1924*, Anton H. Konrad Verlag, Weißenhorn 2011
13. Blase Karin, Blase Bernd, *Hiddensee A-Z*, Demmler Verlag, Ilmenau 2008
14. Bluhm Dörte, *Die Kaiserbäder in alten Ansichten*, Hinstorff Verlag, Rostock 2008
15. Boll, Ernst Friedrich August, *Die Insel Rügen. Reise-Erinnerungen*, Bärensprung Verlag, Schwerin 1858
16. Brauchle Alfred, *Die zwei Wasserhähne Dr. med. Siegmund und Dr. med. Johann Siegmund Hahn. Ausgangspunkt sowohl der wissenschaftlichen als auch der naturheilerischen Wasserbehandlung in Deutschland [w:] Geschichte der Naturheilkunde in Lebensbildern.*, K. F. Haug Verlag, Stuttgart 1972
17. Bruhn, Inge, *DEFA-Color-Dia-Serie Nr. 146: Ostseebad Heiligendamm, die weiße Stadt am Meer*, DEFA-Kopierwerk, Berlin 1971
18. Buchholz Wolfhard, *Die nationalsozialistische Gemeinschaft „Kraft durch Freude“: Freizeitgestaltung und Arbeitschaft im Dritten Reich*, München 1976 – (praca doktorska)
19. von Bülow, Ernst, *Doberan und seine Geschichte. Nebst dem ersten deutschen Seebad Heiligendamm* (reprint), Godewind Verlag, Börgerende – Rethwitsch 2007
20. C.A. Dr. , *Handbuch der Gesundbrunnen, Mineral- und Mineralschlambäder, sowie Molkenkur – Anstalten des*

- Königreichs Bayern und der berühmtesten des übrigen Süd- und Mitteldeutschlands*, München 1850
21. Cant H., *Badereisen nach den vorzüglichsten Bädern und Kurorten Deutschlands*, Ernst Litfaß Verlag, Berlin 1855.
 22. Czapliński Władysław, Galos Adam, Korta Waclaw, *Historia Niemiec*, Wrocław 2010
 23. Craig Gordon A., *Deutsche Geschichte 1866 – 1945: Vom Norddeutschen Bund bis zum Ende des Dritten Reiches*, C.H. Beck Verlag, München 1993
 24. Czubiński Antoni, Strzelczyk Jerzy, *Zarys dziejów Niemiec i państw niemieckich powstałych po II wojnie światowej*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Poznań 1986
 25. Dietrich, Eduard, Kaminer Siegfried, *Handbuch der Balneologie, medizinischer Klimatologie Und Balneographie. Band II*, Georg Thieme Verlag, Berlin 1922
 26. Dove, Karl, Frankenhäuser Fritz., *Deutsche Klimatik: Grundriss der Lehre von den Luftkuren, Erholungsbedürftiger und Kranker für Ärzte, Geographen, Verwaltungen und Besucher von Kurorten unter besonderer Berücksichtigung Deutschlands*, Reimer Verlag, Berlin 1910
 27. Dresen, W., *Doberan und seine Umgebung. Malerisch, geschichtlich und topographisch geschildert*, Selbstverlag des Verfassers, Rostock 1834
 28. Eckert Wolfgang Uwe, Jütte Robert, *Medizingeschichte eine Einführung*, Böhlau Verlag GmbH, Köln 2014
 29. Ettenburg Alexander, *Die Insel Hiddensee bei Rügen und das westliche Rügen*, Selbstverlag des Verfassers, Bergen auf Rügen 1912
 30. Ewich Otto, *Praktisches Handbuch über die vorzüglichsten Heilquellen und Curorte: für Ärzte und Badereisende*, August Hirschwald Verlag, Berlin 1862
 31. Faust Manfred, *Hiddensee. Die Geschichte einer Insel*, Demmler Verlag Schwerin 2005
 32. Flehsig Robert, *Bäder – Lexikon. Darstellung aller bekannten Bäder, Heilquellen, Wasserheilstätten und klimatischen Kurorten Europas und des nördlichen Afrikas in medizinischer, topographischer, ökonomischer und finanzieller Beziehung. Für Ärzte und Kurbedürftige*, Weber Verlag, Leipzig 1889
 33. Förster Ernst, *Handbuch für reisende in Deutschland*, J.G. Cotta Verlag, München 1847
 34. Francke Heinrich Friedrich, *Anleitung zur Ausübung der Wasserheilkunde für Jedermann, der zu lesen versteht*, E. Keil Verlag, Leipzig 1850
 35. Frevert Ute, *Krankheit als politische Problem 1770 – 1880. Soziale Unterschichten in Preußen zwischen medizinischer Polizei und staatlicher Sozialversicherung*, Vandenhoeck und Ruprecht Verlag, Göttingen 1984

36. Friedrichsen Max H., *Vorpommerns Küsten und Seebäder*, Bruncken, Greifswald 1912
37. Gildenhaar Dietrich, *Ahlbeck – vom Strandfischerdorf zum Seebad, Band 1 1700 – 1932*, Demmler Verlag, Ribnitz – Damgarten 2014
38. Gildenhaar Dietrich, *Ahlbeck – Deutsches Ostseebad auf Usedom, Band 2 1932 – 2014*, Demmler Verlag, Ribnitz – Damgarten 2015
39. Gildenhaar Dietrich, *Seebad Ahlbeck – die Entwicklung eines Badeortes*, RhinoVerlag , Ilmenau 2008
40. Gildenhaar Dietrich, *Seebad Heringsdorf – die Entwicklung eines Badeortes*, RhinoVerlag , Ilmenau 2008
41. Gildenhaar Dietrich, Schrader Volker, *Ostseebäder auf der Insel Usedom Geschichte und Architektur*, Küstenland Verlag, Greifswald 2008
42. Girschner N., *Die Ostsee und die Seebäder Ihrer Deutschen Küste*, Hansebooks, Colberg und Dramburg 1868
43. Glander, Angelika, *Seine Majestät kommt*, Mecklenburger Buchverlag GmbH, Neubrandenburg 2015
44. Gemeinde Seebad Heringsdorf (hrsg.), *Führer durch das See-, Sol- und Moorbad Heringsdorf*, Ackermann & Wulff, Hamburg 1926
45. Glax Julius, *Lehrbuch der Balneotherapie: Specielle Balneotherapie*, Enke Verlag, Stuttgart 1900
46. Goldschmidt Albert (hrsg.), *Die Seebäder der Inseln Usedom und Wollin - Swinemünde, Ahlbeck, Heringsdorf, Coserow, Zinnowitz, Misdroy, Dievenev nebst dem Soolbad Cammin: praktisches Handbuch für Reisende*, Goldschmidt Verlag, Berlin 1890
47. Goldschmidt Albert (hrsg.), Griebens Reiseführer *Die Brunnen- und Bade-Orte, Seebäder und klimatischen Kurorte Deutschlands, Österreich-Ungarns, Belgiens, Hollands etc. nach offiziellen Quellen neu bearbeit*, A. Goldschmidt Verlag, Berlin 1885
48. Goldschmidt Albert (hrsg.), Griebens Reiseführer, *Die Ostsee-Bäder. Praktischer Wegweiser*, Albert Goldschmidt Verlag, Berlin 1902-1903
49. Goldschmidt Albert (hrsg.)Griebens Reiseführer, *Die Insel Rügen*, Albert Goldschmidt Verlag, Berlin 1906
50. Goldschmidt Albert (hrsg.), Griebens Reiseführer *Heringsdorf, Ahlbeck, Bansin. Praktisches Reisehandbuch* Albert Goldschmidt Verlag, Berlin 1903-1904
51. Gołembiewski Grzegorz (red.), *Kompendium wiedzy o turystyce*, Wydawnictwo naukowe PWN, Warszawa 2002
52. Granville A.B., *The Spas of England and principal sea – bathing places*, Henry Colburn, London 1841
53. Granville A.B., *The Spas of Germany, Vol. 1 – 2. ,* Henry Colburn, London 1837
54. Graupe B., *Stettin Und die Ostsee-Bäder auf Wollin und Usedom*, Alexius Kiessling Verlag, Berlin 1902

55. Gronau Dr., *Das Moorbad Bad Doberan, Neubukow, Keuer 1960*
56. Grundies Arianne, *Gebrauchsanweisung für Mecklenburg – Vorpommern und die Ostseebäder*, Piper Verlag, München 2017
57. Gustavs Arnold, *Die Insel Hiddensee. Ein Heimatbuch*, Hinstorff Verlag, Berlin 2009
58. Gutenbrunner Christian, Hildebrandt Gunther, *Handbuch der Balneologie und medizinische Klimatologie*, Springer Verlag, Berlin 2013
59. Hauck Gustav, *Die Heilquellen und Kurorte Deutschlands. Mit Anschluss von Abano, Baden, Helgoland, Interlaken, Leuk, Nizza, Ofen, Präfers, Poschiavo, Spaa, Venedig, Weggis. Pegologisches Lexikon*, Arnoldis'sche Buchhandlung, Leipzig 1865
60. Hartwig G.L., *Anleitung zum richtigen Gebrauche der Seebäder mit besonderer Rücksicht auf Ostende*, Kiessling 1851
61. von Hahn Gernot, von Schönfels Hans - Kaspar, *Wunderbares Wasser. Von der heilsamen Kraft der Brunnen und Bäder*, AT – Verlag, Arau/Stuttgart 1980
62. Hahn Theodor, *Praktisches Handbuch der naturgemäßen Heilweise*, Theobald Grieben Verlag, Berlin 1870
63. Hegner Ulrich, *Die Molkenkur (reprint) Bänder 1 - 3*, Ulan Press, Paderborn 2011
64. Hembry Phyllis, Cowie Leonard W., Covie Evelyn E., *British Spas. From 1815 to the present. A social history*, Fairleigh Dickinson University Press, Cranbury 1997
65. Hembry Phyllis, *The English spa 1560 – 1815. A social history*, The Athlone Press, London 1990
66. Helfft Hermann Ludwig, *Handbuch der Balneotherapie: praktischer Leitfaden bei Verordnung der Mineral-Brunnen und Bäder*, A. Hirschwald, Berlin 1854
67. Henning Friedrich – Wilhelm, *Landwirtschaft und ländliche Gesellschaft in Deutschland*, Ferdinand Schöningh Verlag, Paderborn 1978
68. Hesse Heinrich, *Die Geschichte von Doberan und Heiligendamm*, Michaels Verlag, Bad Doberan 1925
69. Hollatz Ludwig, *Seebad Heringsdorf Kulturangebot 1983 des Geistig – Kulturellen Zentrums des Gemeindeverbandes Heringsdorf und des Klubs der Werktätigen*, Verlag Seebad Heringsdorf, Heringsdorf 1983
70. Hörner Unda, *Auf nach Hiddensee! Die Boheme macht Urlaub*, Edition Ebersbach, Berlin 2004
71. Hube Hans - Jürgen (hrsg.), *Saxo Grammaticus. Mythen und Legenden. Der berühmte mittelalterliche Geschichtsschreiber berichtet in 9 Bücher von unseren nordischen Vorfahren*, Marixverlag, Wiesbaden 2004
72. Hufeland Christoph Wilhelm, *Ideen über Pathogenie und Einfluss der Lebenskraft auf Entstehung und Form der Krankheiten*, Academische Buchhandlung, Jena 1795

73. Jacob F., *Zur totalen Resection des Kniegelenkes: Dissertatioo inaugurala*, Breslau 1869 [praca doktorska]
74. Johnson H.J., Untersuchungen ueber die Wirkung des kalten Wassers auf den gesunden Körper, um seine Wirkung in Krankheiten festzustellen, J. Müller Verlag, Stettin 1852
75. Jütte Robert, *Geschichte der alternativen Medizin. Von der Volksmedizin zu den unkonventionellen Therapie von heute*, C.H. Beck Verlag, München 1996
76. Kahl Carl, *Jahrbuch der Wasserheilkunde*, Hoffman & Campe Verlag, Hamburg 1850
77. Karge Wolf, Münch Ernst, Schmied Hartmut, *Die Geschichte Mecklenburgs: Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Hinstorff Verlag, Rostock 2004
78. Karge Wolf, *Heiligendamm Erstes deutsches Seebad*, Demmler Verlag, Schwerin 1993
79. Karge Wolf, *Illustrierte Geschichte Mecklenburg – Vorpommerns*, Hinstorff Verlag, Rostock 2008
80. Kasten Bernd, *Alles 50 Jahre später? - Die Wahrheit über Bismarck und Mecklenburg*, Hinstorff Verlag, Rostock 2013
81. Kaule Martin, *Prora: Geschichte und Gegenwart des KdF – Seebades Rügen*, Ch. Links Verlag, Berlin 2014
82. Kiesling Gerhard, Stöcker Friedrich W., *Unterwegs zu Quellen und Bädern*, Brockhaus Verlag, Leipzig 1966
83. Klencke Hermann, *Taschenbuch für Badereisende und Kurgäste, aertzlicher Ratgeber und Führer durch die namhaftesten Kurplätze Deutschlands, Oesterreichs, der Schweiz, Frankreichs, Englands, Italiens und anderer europäischer und außereuropäischer Länder*, Kummer Verlag, Leipzig 1875
84. Kneipp Sebastian, *Meine Wasserkur*, Ehrenwirth Verlag, München 1954
85. Kohlmünzer Stanisław, *Farmakognozja: podręcznik dla studentów farmacji*, PZWL, Warszawa 2003
86. Köllmann Wolfgang, *Bevölkerung in der industriellen Revolution. Studien zur Bevölkerungsgeschichte Deutschlands*, Vandenhoeck & Ruprecht Verlag, Göttingen 1974
87. Kortüm August Karl Friedrich Ludwig, *Ueber Frühlingskuren im Seebad, speciell im Ostseebad Heiligendamm*, Stiller Verlag, Rostock 1875
88. Kortüm August Karl Friedrich Ludwig, *Das Doberaner Seebad, der Heilige Damm, seine Curmittel und ihre Verwendung*, Stiller Verlag, Rostock 1858
89. Kortüm August Karl Friedrich Ludwig, *Die Lebenskraft. Ein Beitrag zur medizinischen Biologie*, Georg Riemeer Verlag, Berlin 1856
90. Köhler Günther, Birnstiel Friedhold, *Historische Gasthöfe in Mecklenburg – Vorpommern*, be.bra Verlag, Berlin – Brandenburg 2003

91. Křížek Vladimír, *Kulturgeschichte des Heilbades*, W.Kohlhammer GmbH, Leipzig 1990
92. Kuhn E., *Doberan seine Curanstalten und Umgebung kurz geschildert und den Mitgliedern der 44. Versammlung Deutscher Naturforscher und Aerzte zur Erinnerung gewidmet*, Rostock 1871
93. Kurdirektion Binz (hrsg.), *Führer durch Ostseebad Binz. Das „nordische Sorrent“*, Binz 1913
94. Lange A., *Das Ostseebad Heiligendamm bei Doberan in Mecklenburg (reprint)*, Godewind Verlag, Wismar 2007
95. Lehmann Heinz (hrsg.), *Rügen Sagen und Geschichten*, Demmler Verlag - Edition Temmen, Bremen 2008
96. Leonhard H., *Das Ostseebad Heringsdorf. Führer für den Kurgast und Touristen*, H. Dannenberg Verlag, Stettin 1887
97. Lersch Bernhard M. *Nomenclator der Badeärzte, Orthopäden und Irrenärzte, nebst einem Verzeichnisse der Kaltwasser – Anstalten Europas, sowie der Irren – Anstalten Deutschlands und Belgiens*, M. Ulrichs & Sohn, Aachen 1859
98. Lessing Michael Benedict, *Handbuch der Geschichte der Medizin: Geschichte der Medizin bis Harvey (1628)*, Hirschwald Verlag, Berlin 1838
99. Łukasiewicz Dariusz, *Choroba i zdrowie w królestwie Prus w XIX wieku (1806 – 1871)* [w:] *Colloquium wydziału nauk humanistycznych i społecznych 2/2013*
100. Maddock Alfred Beaumont, Hartmann Hugo, *Die Inhalationskuren oder die Heilung der Lungenschwindsucht, der Entzündung der Luftröhrenäste oder des Lungenkatarrhs (Bronchitis), der Engbrüstigkeit oder des Asthma, des chronischen Hustens und anderer Krankheiten der Lungen, der Luftwege, des Kehlkopfes und des Schlundes durch Einathmungen von dampf- und gasförmigen Arzneistoffen*, B.F. Voigt Verlag, Weimar 1852
101. Maltzan Julius Freiherr, *Erinnerungen und Gedanken eines alten Doberaner Badegastes*, Carl Meyer Verlag, Rostock 1893
102. Mancke Maria Luise, *Aus Pommerns Vergangenheit: Sagen und Erzählungen aus den Ostseebädern Swinemünde, Heringsdorf, Misdroy*, Heinrich Dehne Verlag, Swinemünde 1901
103. Mansee Susanne, *Seebadsaison: Die Kaiserbäder auf Usedom. Kontinuitäten und Brüche ihrer Entwicklung bis zur Gegenwart im historisch – kulturellen Kontext*, adLibri Verlag, Freiburg 2017
104. Martin Alfred, *Deutsches Badewesen in vergangenen Tagen*, Fachbuchverlag, Dresden 2014
105. Meyers Reisebücher, *Ostseebäder Und Städte der Ostseeküste*, Meyers Bibliographisches Institut, Leipzig und Wien 1910

106. Müller Ferdinand (hrsg.), *Der Fremdenführer durch Stettin, Swinemünde, Heringsdorf, Misdroy und die Insel Rügen mit den*, Ferdinand Müller, Verlag, Stettin 1860
107. Müller Edwin, *Swinemünde, Heringsdorf-Misdroy. Führer für Badegäste und Touristen. Mit Ansichten, etc.*, Wilhelm Lobed Verlag, Berlin 1869
108. Müller Edwin, *Die Seebäder der Inseln Usedom und Wollin Und der angrenzenden Pommerschen Küste: Swinemünde, Heringsdorf, Ahlbeck, Koserow, Zinnowitz, Karlshagen, Misdroy, Neuendorf und Dievenow*, Barthol & Co Verlag, Berlin 1896
109. Müller Vincenz, *Spezielle Beschreibung der Heilquellen, Mineralbäder und Molkenkur – Anstalten des Königreichs Bayern*, Matthias Rieger Verlag Augsburg 1847
110. Naumann Dieter, *Keine Wiener Juden* [w:] Das Blättchen, 19. Jahrgang, No. 7, 28.03.2016. internetowy dziennik <http://das-blaettchen.de/2016/03/%E2%80%9Ekeine-wiener-juden%E2%80%9C-35622.html> [dostęp 14.04.2017]
111. Niemeck Andreas, *Die Zisterzienserklöster Neuenkamp und Hiddensee im Mittelalter*, Köln 2002
112. Nipperdey Thomas, *Deutsche Geschichte 1800 – 1866, Bürgerwelt und starke Stadt*, C.H. BECK Verlag, München 2012
113. Nitze Adolf, *Doberan - Heiligendamm: Geschichte des ersten deutschen Seebades*, Godewin Verlag, Börgrende - Rethwisch 2005
114. North Michael, *Geschichte Mecklenburg – Vorpommerns*, C.H. Beck Verlag, München 2008
115. Ortner Eugen, *Sebastian Kneipp – seine Lebensgeschichte*, Ehrenwirth Verlag, 1994
116. Osan Emil, *Diätetik für Landleute*, Baumgartners Buchhandlung, Leipzig 1831
117. Osan Emil *Physikalisch – medicinische Darstellung der bekannten Heilquellen der vorzueglichsten Laender Europa`s*, Dümmler Verlag, Berlin 1829
118. *Ostseebäder Misdroy, Swinemünde, Ahlbeck und Heringsdorf*, Schuster Verlag, Stettin 1909
119. Paluszyński Tomasz, *Historia Niemiec i państw niemieckich. Zarys dziejów politycznych*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2006
120. Peis Günter, Lechleitner Alfred, *Die schönsten Kurorte und Heilbäder*, Heyne Verlag, München 1966
121. Pistor Moritz, *Grundzüge einer Geschichte der Preussischen Medizinalverwaltung bis Ende 1907*. Friedrich Vieweg & Sohn, Braunschweig 1909
122. Peters G., *Das Ostseebad Heringsdorf. Führer für Kurgäste und Turisten zusammengestellt*, Börutz, Seebad Heringsdorf 1900
123. Petrick Fritz, Wartenberg Heiko, *Das alte Rügen*, Hirnstorff Verlag GmbH, Rostock 2011

124. Płonka – Syroka Bożena, Kaźmierczak Agnieszka (red.), *Historia Kultury Uzdrawiskowej w Europie. Kultura uzdrawiskowa w Europie t.1*, Wydawnictwo Arboretum, Wrocław 2012
125. Płonka – Syroka Bożena, Syroka Andrzej (red.), *Historia Kultury Uzdrawiskowej w Polsce. Historia Kultury Uzdrawiskowej w Europie. Kultura uzdrawiskowa w Europie t.2*, Wydawnictwo Arboretum, Wrocław 2012
126. Płonka – Syroka Bożena (red.), *Kultura uzdrawiskowa w Europie t.6 – Uzdrawiska w procesie modernizacji (XIX – XX wiek)*, Quaestio, Wrocław 2014
127. Płonka – Syroka Bożena, *Medycyna w historii i kulturze*, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2016
128. Płonka – Syroka Bożena, Kaźmierczak Agnieszka (red.), *Historia kultury uzdrawiskowej na Dolnym Śląsku w kontekście europejskim, t. 1 – 2., Kultura uzdrawiskowa w Europie, t. 3 – 4.*, Wydawnictwo Quaestio, Wrocław 2013
129. Płonka – Syroka Bożena, *Niemiecka medycyna romantyczna*, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2007
130. Płonka – Syroka Bożena, *Życie codzienne w XIX wieku i jego wpływ na stan zdrowia ludności*, Studia z Dziejów Kultury Medycznej, t.6., Wydawnictwo Arboretum, Wrocław 2003
131. Ponikowska Irena (red.), *Encyklopedia balneologii i medycyny fizykalnej*, Wydawnictwo Aluna, Konstancin – Jeziorna 2015
132. Posner Louis, *Encyclopädisches Handbuch der Brunnen – und Bäderkunde*, A.W. Hayn Verlag, Berlin 1853
133. Pouget F., Hugo Hartmann, *Die Seebäder: die hygieinische und therapeutische Anwendung des Seewassers und der Seeluft: ein praktisches Handbuch für Aerzte und ein Führer für jeden See – Badgast*, Verlag Comptoirs, Grimma und Leipzig 1852
134. Prignitz Horst (hrsg.), *Paradiese der Badelust*, Hinstorff Verlag, Rostock 1993
135. Prignitz Horst, *Wasserkur Und Badelust: eine Badereise in die Vergangenheit*, Koehler & Amelang, Leipzig 1986
136. Rasch Gustav, *Ein Ausflug nach Rügen. Natur, Bewohner und Geschichte der Insel*, J.J. Weber Verlagsbuchhandlung, Leipzig 1856
137. Rehwaldt Helge, Fischer Egon, *Bad Doberan, Heiligendamm - Kurort mit Tradition*, Hinstorff Verlag, Rostock 1991
138. Reimer Hermann Andreas, *Handbuch Der Speciellen Klimatotherapie und Balneotherapie: Mit Besonderer Rücksicht Auf Mittel-Europa Zum Gebrauch Für Aerzte*, Hansebooks, Remerstedt 2017
139. Riegel E., *Statistik der Aerzte und Apotheker Deutschlands*, G.L. Lang Verlag, Speyer 1859
140. Richter Egon, *Seebad Bansin – die Entwicklung eines Badeortes*, RhinoVerlag , Ilmenau 2008

141. Richter Moritz Friedrich, *Rathgeber für die, welche eine Molkenkur gebrauchen wollen*. Ernst Friedrich Verlag 1845, Nordhausen
142. Ringeling Gerhard, *Bad Doberan mit seinem Ostseebad Heiligendamm: Eine Perle der Gotik und des Klassizismus*, Hinstorff Verlag, 1936
143. Rostock Jürgen, *Paradiesruinen. Das KdF – Seebad der Zwanzigtausend auf Rügen*, Ch. Links Verlag, Berlin 2015
144. Rostworowski Emanuel, *Historia powszechna. Wiek XVIII*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1994
145. Vigarello Georges, *Historia zdrowia i choroby. Od średniowiecza do współczesności*, wydawnictwo Aletheia, Warszawa 1997
146. Sachse Johann David Wilhelm, *Über die neueingerichtete Milch- und Molken- Anstalt in Verbindung mit Seebädern und dem innern Gebrauch des Meerwassers am Strande zu Doberan*, C. Kürschner Verlag, Schwerin 1848
147. Sachse Johann David Wilhelm, *Medicinische Beobachtungen und Bemerkungen Erster Band Ueber Bäder, besonders in Beziehung auf die Seebäder bei Doberan*, Nicolaische Buchhandlung, Berlin 1835
148. Schmidt K.L. (hrsg.), *Kompendium der Balneologie und Kurortmedizin*, Steinkopf Verlag, Darmstadt 1989
149. Schmidt C. Ch., *Schmidt's Jahrbücher der in- und ausländischen gesammten Medicin, Jahrgang 1845*, Otto Wigand Verlag, Leipzig 1845
150. Schmigge Dr., *Das Seebad Heringsdorf. Kurze Anleitung zum zweckmässigen Gebrauch des Seebades für Kurgäste*, August Hirschwald Verlag, Berlin 1852
151. Schumacher Bruno, *Geschichte Ost- und Westpreußens*, Holzner Verlag, Würzburg 1977
152. Schumann Beate, Grundner Thomas, *Heiligendamm*, Hinstorff Verlag GmbH, Rostock 2006
153. Schwartz Gotthilf Wilhelm, *Pharmakologische Tabellen oder systematische Arzneimittellehre in tabellarischer Form: Allgemeine Heilquellenlehre. Specielle Heilquellenlehre*. Barth Verlag, 1839
154. Seydel Renate (hrsg.), *Hiddensee Geschichten von Land und Leuten*, Ullstein Verlag, München 2002
155. Seydel Renate (hrsg.) „Rügen Ein Lesebuch“, Ullstein Verlag, München 2001
156. Sobernheim Joseph Friedrich, *Deutschlands Heilquellen in physikalischer, chemischer und therapeutischer Beziehung in tabellarischer Form geordnet*, Wilhelm Schüppel Verlag, Berlin 1836
157. Sobotka Ignaz Anton, *Balneographisch – therapeutische Abhandlung über Mineralwässer im Allgemeinen und über die Heilquellen Deutschlands insbesondere mit vorzüglicher Berücksichtigung des österreichischen Kaiserstaates nebst einem Anhang über die äußere Anwendungsart der Mineralwässer*, J.B. Wallishäuser Verlag, Wien 1843

158. Spalink Fritz *Heringsdorfer Geschichten, Geschichten und Geschichte rund um das Seebad Heringsdorf auf der Insel Usedom*, Herausgegeben von Werner Molink, Seebad Heringsdorf 2011
159. Speck Ulrich, 1848 *Chronik einer deutschen Revolution*, Insel Verlag, Leipzig 1998
160. Spengler Dr. L., *Beiträge zur Geschichte der Medizin in Mecklenburg*, Wiesbaden 1851; *Die Bäder Und Heilquellen In Mecklenburg – Schwerin. Notizen gesammelt auf einer Reise im Winter 1855 – 1856*, [w:] *Balneologische Zeitung. Korrespondenzblatt der deutschen Gesellschaft für Hydrologie*, 1858, Bd. 7, Nr 14 (1. November)
161. Spode Hasso, Steinecke Albrecht, *Die NS – Gemeinschaft „Kraft durch Freude“ – ein Volk auf Reisen*, [w:] *Zur Sonne, zur Freiheit! Beiträge zur Tourismusgeschichte*, Verlag für universitäre Kommunikation, Berlin 1991
162. Staatskanzlei Mecklenburg – Vorpommern, *Bäderbuch: Heilbäder, Seeheilbäder, Seebäder, Luftkurorte, Erholungsorte*, Staatskanzlei Mecklenburg – Vorpommern, Schwerin 1999
163. Stromer Thomas, *Ahlbeck, Heringsdorf, Bansin. Praktisches Reisehandbuch*, Goldschmidt Verlag, 1903 – 1904
164. Sudhoff Karl, *Aus dem Antiken Badewesen*, Allgemeine Medizinische Verlagsanstalt, Berlin 1910
165. Thielcke H., *Die Bauten des Seebades Doberan-Heiligendamm um 1800 und ihre Baumeister Severin*, Godewind Verlag, Wismar 2005
166. Tucholsky Kurt, *Das Ideal*, [w:] *Berliner Illustrierte Zeitung*, 31.07.1927, Nr 31, s.1256
167. von Vogel Samuel Gottlieb, *Allgemeine Baderegeln. Zum Gebrauche für Badelustige überhaupt und diejenigen insbesondere, welche sich des Seebades in Doberan bedienen*, Franzen und Große, Stendal 1817
168. von Vogel Samuel Gottlieb, *Handbuch zur richtigen Kenntniß und Benutzung der Seebadanstalt zu Doberan. Den Badegästen daselbst gewidmet*, Franzen und Große, Stendal 1819
169. Vollack Manfred, *Der Kreis Ueckermünde bis 1945: ein pommersches Heimatbuch*, Heimatkreis Pasewalk-Ueckermünde in Gemeinschaft mit dem Pommerschen Zentralverband, Hamburg 1981
170. Verbands Deutscher Ostseebäder (hrsg.), *Erholungsorte und Erholungheime an der Ostsee: im Kalenderjahr 1918 ; Ratgeber für Erholungssuchende*, Bauchwitz Verlag, Stettin 1918
171. Verbands Deutscher Ostseebäder, *Die Ostsee 1932. Die deutschen Ostseebäder. Nach Beiträgen der Badeverwaltungen zusammengestellt und herausgegeben vom Verband Deutscher Ostseebäder*, Kommissionsverlag der Helingschen Verlagsanstalt Leipzig 1932

172. Volckmann Erwin, *Deutschland's Seebäder I. Die Seebäder Ost- und Westpreussen's*, C.J.E. Volckmann, Rostock 1896
173. von Wallenstedt, *Das Ostseebad Heringsdorf auf der Insel Usedom*, Gutmann Verlag, Berlin 1879
174. Walpusky Ingrid, *Erinnerungen an Baabe. Eine Familiengeschichte aus dem 20. Jahrhundert*, Edition Pommern Verlag, Elmenhorst 2015
175. Wächter J., *Das Fürstentum Rügen. Ein Überblick*. [w:] H.T.Porada, *Beiträge zur Geschichte Vorpommerns. Die Demminer Koloquien 1985 – 1994*, Thomas Helms Verlag, Schwerin 1997
176. Wiedemann C., *Zur Statistik der Echinococckenkrankheit in Vorpommern*, Greifswald 1885 [praca doktorska]
177. Werner K., *Badeführer für Lungen- Und Kehlkopfkranken*, Berlin 1888
178. Wieser Helga, *Helga aus Swinemünde: Erinnerungen*, Manfred Blunk Verlag, Korswandt 2014/2016
179. Wille Herman Heinz, *Bäderinsel Usedom*, Brockhaus Verlag, Rostock 1959
180. Zieliński Zygmunt, *Niemcy. Zarys Dziejów*, Wydawnictwo Unia, Katowice 1998
181. Zivier Georg, *Das Romanische Café*, Haude & Spener, Berlin 1965